

Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ: ΤΟ *HISTORISCHES WÖRTERBUCH DER RHETORIK*

FRANZ-HUBERT ROBLING
Universität Tübingen

Το *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* μπορεί εύστοχα να χαρακτηριστεί με ένα παράθεμα από τη διάσημη γαλλική *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*: «Το έργο που αρχίσαμε και σκοπεύουμε επίσης να τελειώσουμε,» διαβάζουμε στην εισαγωγή του πρώτου τόμου (1751), «έχει διπλό στόχο: ως Εγκυκλοπαίδεια σκοπεύει – στο μέτρο του δυνατού– να παρουσιάσει την οργάνωση και τη συνοχή της ανθρώπινης γνώσης· ως συστηματικό λεξικό επιστημών, τεχνών και επαγγελμάτων θα περιλαμβάνει τις γενικές αρχές τους και πέραν αυτού θα πληροφορεί σχετικά με τα σημαντικότερα γεγονότα που ορίζουν τη σύνθεση και το περιεχόμενό τους» (Mensching 1989, 12). Όσον αφορά το *Wörterbuch* ο στόχος μας είναι, βέβαια, μετριοπαθέστερος· θέλουμε απλώς να αποκαλύψουμε τις σχετικές γνώσεις από όλα τα πεδία εφαρμογής της ρητορικής σήμερα. Ξεκινήσαμε το έργο μας πριν από δεκαοκτώ χρόνια περίπου και ευελπιστούμε να το περατώσουμε γύρω στο 2010, υπό την προϋπόθεση ότι η χρηματοδότηση, το ενδιαφέρον των αναγνώστων και η αντοχή της εκδοτικής επιτροπής και των συνεργατών θα το επιτρέψει.

Το δικό μας *Wörterbuch* είναι τόσο μια Εγκυκλοπαίδεια όσο και ένα συστηματικό λεξικό ρητορικής. Είναι εγκυκλοπαιδικό, υπό την έννοια ότι προτίθεται να προσφέρει στους αναγνώστες πληροφορίες σχετικά με τη ρητορική θεωρία και την εφαρμογή της ρητορικής σε τέχνες όπως η λογοτεχνία, η ζωγραφική ή η μουσική και σε επιστημονικούς κλάδους όπως η φιλοσοφία, η θεολογία, η παιδαγωγική, η ψυχολογία, η κοινωνιολογία, η γλωσσολογία και η νομική. Ο συστηματικός χαρακτήρας του λεξικού γίνεται εμφανής από την αξίωσή του να πραγματευτεί όλα τα θέματα κάνοντας αναφορά στη ρητορική θεωρία. Ωστόσο, η θεωρία αυτή δεν γίνεται κατανοητή ως αμετάβλητο εργαλείο του αναλυτικού νου· αυτή ήταν η μεθοδολογική αρχή των Γάλλων εγκυκλοπαιδιστών του Διαφωτισμού. Σήμερα, η αναλυτική σκέψη στις ανθρωπιστικές επιστήμες –δηλαδή, η επίγνωση του ερμηνευτικού αναστοχασμού γύρω από τη μέθοδο κατά τον 19ο και 20ό αι.– πρέπει να είναι και ιστορική, και επομένως η ρητορική θεωρία γίνεται αντιληπτή ως ιστορική. Η ρητορική είναι η κληρονομιά μιας μακράς παράδοσης που ανάγεται στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα· υιοθετήθηκε και τροποποιήθηκε

ποικιλότητα κατά την εξέλιξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ωστόσο, η ρητορική θεωρία δεν είναι ένα αναλυτικό εργαλείο έτοιμο προς χρήση. Πρέπει να ανασυγκροτηθεί ως όργανο για τη μελέτη του αποτελεσματικού λόγου σε όλες τις πολιτισμικές μορφές.¹ Γιατί όμως δεν αφήνουμε αυτή τη δουλειά στους συγγραφείς ρητορικών εγχειριδίων; Τι το ιδιαίτερο έχει η σύνταξη ενός ιστορικού λεξικού ρητορικής;

Η περίπλοκη κατάσταση της έρευνας που επικρατεί σήμερα στη ρητορική, απαιτεί, πιστεύω, ένα τέτοιο λεξικό. Η κατάσταση αυτή είναι το αποτέλεσμα της ιδιαίτερης ιστορικής εξέλιξης που γνώρισε το αντικείμενό μας. Στην ιστορία του ευρωπαϊκού πολιτισμού, από την αρχαιότητα έως τα μέσα του 18ου αι. η ρητορική άσκησε τεράστια επίδραση στην παιδεία και την τέχνη. Αλλά από τον 17ο αι., άρχισε σταδιακά να χάνει την αξιοπιστία της. Ο ορθολογισμός απαιτούσε ακρίβεια στη σκέψη, όσον αφορά τα πεδία της γνώσης και την κοινωνική και πολιτική δράση, και υπονόμειυσε τη ρητορική αρχή της αληθοφάνειας. Η αισθητική θεωρία καθιέρωσε το ιδανικό της ιδιοφυΐας και εξέλαβε τη δημιουργικότητα ως αποτέλεσμα της πρωτοτυπίας και όχι της συμμόρφωσης προς τους κανόνες της καλλιτέπειας στον προφορικό και τον γραπτό λόγο. «Όλοι θα συμφωνήσουν», δηλώνει ο Καντ, ο επιφανέστερος επικριτής της ρητορικής στη Γερμανία, «ότι η ιδιοφυΐα πρέπει να αντιμάχεται απόλυτα το πνεύμα της μίμησης» (Weischedel 1957, 407).

Η ρητορική απαιτούσε τη μίμηση, επειδή ισχυριζόταν ότι διδάσκει τους κανόνες της πειθούς. Όποιος ήθελε να είναι επιτυχημένος στον δημόσιο λόγο και στις τέχνες έπρεπε να ακολουθεί αυτούς τους κανόνες. Στο δεύτερο μισό του 18ου αι. προέκυψε μια παράδοξη κατάσταση: η ρητορική, ως θεωρία, αντιμετωπιζόταν με περιφρόνηση και έχασε όλη σχεδόν την επιρροή της στην παιδεία, ενώ ως πρακτική ευγλωττία απέκτησε σημασία εκ νέου, κατά τις επαναστάσεις στο τέλος του αιώνα. Η εξέλιξη της δημοκρατικής και κοινοβουλευτικής πολιτικής και της μαζικής επικοινωνίας κατά τον 19ο αι. προώθησε όλες τις μορφές δημόσιου λόγου, προφορικού και γραπτού. Η στάση απέναντι στη ρητορική άλλαξε και πάλι κατά τον 20ό αι. Η αρχή, όσο μπορώ να ξέρω, έγινε εντυπωσιακά: συνδέθηκε με την έρευνα προκειμένου να εξουδετερωθούν τα τεχνάσματα της εχθρικής προπαγάνδας κατά τη διάρκεια του 2ου Παγκόσμιου Πολέμου στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το ερώτημα τώρα ήταν πώς η πειθώς μπορούσε να ασκήσει την επιρροή της στον κόσμο, και η απάντηση δόθηκε μέσω ψυχολογικών και ρητορικών θεωριών. Μια πραγματική τομή στην έρευνα για τη ρητορική έγινε κατά τη δεκαετία του '60, οπότε επιστήμονες από διάφορες χώρες ανακάλυψαν εκ νέου την επίδραση της ρητορικής θεωρίας και πράξης σε πολλές περιοχές του

---

¹ Για την ιστορική ανασυγκρότηση ρητορικών εννοιών βλ. Robling 1995, 18 κ.ε.

πολιτισμού.² Η επιχειρηματολογία επέστρεψε στις ρητορικές καταβολές της, πράγμα που σημαίνει ότι δεν ήταν πλέον απλώς μια λογική επιστήμη, μια ανακάλυψη της αμερικανικής και της γαλλικής «Νέας ρητορικής». Η επιστήμη του δικαίου αντιμετωπιζόταν ως αποτέλεσμα επινόησης με βάση συγκεκριμένες περιπτώσεις και όχι μόνο ως απόρροια γενικών νομικών αρχών. Η λογοτεχνία του μπαρόκ και τα έργα των μανιεριστών αναλύθηκαν σύμφωνα με τους κανόνες ρητορικής σύνθεσης και ύφους, οπότε δεν θεωρούνταν πλέον παράξενη και συγκεχυμένη τέχνη αλλά δείγματα μιας καλά σταθμισμένης καλλιτεχνικής μορφής. Ακόμη και η Βίβλος, παρά το λιτό ύφος της, δείχνει την επίδραση του τεχνουργημένου ελληνιστικού λόγου, όπως διαπίστωσαν οι φιλόλογοι. Αλλά το ενδιαφέρον για τη ρητορική δεν αναζωπυρώθηκε μόνο στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Ένα νέο αίτημα προέκυψε επίσης, κατά τη δεκαετία του '60, για ρητορική εκπαίδευση στην κοινωνιολογική και οικονομική σφαίρα επειδή οι άνθρωποι ανακάλυψαν τη ρητορική ως ένα μέσο για να βελτιώσουν τη εργασιακή διαδικασία. Δημοσιεύτηκαν πολλά βιβλία που περιείχαν πρακτικές συμβουλές ρητορικής. Το αποτέλεσμα όλων αυτών των εξελίξεων ήταν ότι ο όγκος της καινούργιας γνώσης δημιούργησε μια νέα ανάγκη για ενημέρωση σχετικά με αυτή την παλαιά επιστήμη που είχε παραμεληθεί για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα.

Με δεδομένη αυτή την κατάσταση, ο Walter Jens και ο Gert Ueding, καθηγητές στο Τμήμα Ρητορικής του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης στη Γερμανία, άρχισαν να σχεδιάζουν ένα λεξικό το 1985. Στόχος ήταν να συμπεριλάβουν όλες τις σχετικές λέξεις-κλειδιά από τη θεωρία του λόγου και την επίδραση αυτών των εννοιών στον πολιτισμό.³ Ύστερα από έντονη προσπάθεια αρκετών ετών και πολλές επαφές με ειδικούς, η ερευνητική ομάδα παρουσίασε μια συλλογή πέντε χιλιάδων και πλέον λημμάτων που κάλυπταν όλες τις σχετικές όψεις της ρητορικής. Αλλά αυτός ο αριθμός λέξεων-κλειδιών ήταν υπερβολικός, και ένας νέος κύκλος συζητήσεων οδήγησε στη σύντμηση του καταλόγου σε περίπου χίλια τριακόσια θέματα, επειδή πολλά λήμματα μπορούσαν να υπαχθούν σε ευρύτερες έννοιες. Ο κατάλογος αυτός χρησίμευσε ως βάση για το *Wörterbuch* από το 1987 και εξής, οπότε αρχίσαμε να δημοσιεύουμε τα πρώτα άρθρα. Σήμερα, η συντακτική επιτροπή αποτελείται από τον επικεφαλής επιμελητή Gert Ueding, τέσσερις επιμελητές και τρεις βοηθούς. Το *Wörterbuch* εκδίδεται στα γερμανικά, ενώ προγραμματίζεται μια αγγλική έκδοση. Έχουν κυκλοφορήσει ήδη έξι τόμοι, και έχουν προγραμματιστεί άλλοι τρεις, χωρίς να υπολογίζεται ένας χωριστός ευρετηριακός τόμος. Η ψηφιακή επεξεργασία των λημμάτων έχει

---

² Για την πολιτισμική έννοια της έρευνας στη ρητορική βλ. Robling 2000, 43-53.

³ Για το πρώτο διάγραμμα του προγράμματος βλ. Ueding 1986, 115-119· Kalivoda & Robling 1989, 129-142.

Ξεκινήσει προκειμένου να κυκλοφορήσουν σε ψηφιακό δίσκο. Ο κατάλογος των λημμάτων ανανεώνεται σε κάθε νέο τόμο ώστε να ενσωματωθούν καινούργια ρητορικά φαινόμενα. Στο λεξικό, μέχρι στιγμής, έχουν συνεισφέρει τετρακόσιοι συντάκτες· είναι ειδικοί από διάφορους τομείς και δεν προέρχονται μόνο από τη Γερμανία αλλά και από άλλες χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής. Έτσι το *Wörterbuch* είναι σχεδιασμένο ως εγχείρημα διεπιστημονικής φύσης και διεθνούς συνεργασίας.

Ας εξετάσουμε τι είδους λέξεις-κλειδιά θα βρει ο αναγνώστης στο λεξικό. Κατά πρώτον, φυσικά, υπάρχουν όλες οι έννοιες που συναποτελούν τη θεωρία του λόγου και αφορούν τα μέσα πειθούς στην επιχειρηματολογία και στη συναισθηματική εμπλοκή του ακροατή. Επιπλέον, το λεξικό πραγματεύεται τα λεγόμενα καθήκοντα του ρήτορα από την *eūresein* έως την *ἀπόκρισιν*, μαζί με λήμματα για τα είδη του λόγου και τις αρετές του ρήτορα. Η σχέση της ρητορικής με τη λογοτεχνία διαδραμάτισε, εξ αρχής, αποφασιστικό ρόλο. Γι' αυτό παρατίθενται οι σημαντικοί όροι της σύνθεσης και του ύφους, όπως για παράδειγμα τα ρητορικά σχήματα. Το άρθρο «*Dichtung*» ('Ποίηση') προσφέρει μια επισκόπηση της επίδρασης της ρητορικής στη λογοτεχνία. Μερικά άρθρα ασχολούνται με έννοιες καινοφανών, σύγχρονων προσεγγίσεων στη λογοτεχνία, ειδικότερα από τη σκοπιά της ρητορικής, όπως για παράδειγμα τα άρθρα «*Ambiguität*» ('Αμφισημία') και «*Dekonstruktion*» ('Αποδόμηση'). Όπως συμβαίνει με την ποίηση, η επίδραση της ρητορικής στην ιστοριογραφία παρουσιάζεται σε ένα λεπτομερές άρθρο. Η πραγμάτευση της ζωγραφικής και της μουσικής γίνεται στα άρθρα για το «Μπαρόκ» και τον «Ανθρωπισμό». Όλες αυτές οι λέξεις-κλειδιά αναφέρονται στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Επιπλέον, έχουμε την πρόθεση να προσφέρουμε επισκοπήσεις, όσον αφορά τον ρόλο που έπαιξε η ρητορική σε άλλους πολιτισμούς, όπως για παράδειγμα, στον αμερικανικό, τον αραβικό, τον κινεζικό, τον ινδικό και τον εβραϊκό πολιτισμό και σε φυλετικές κοινωνίες. Οι επιστημονικοί κλάδοι που αναφέρθηκε παραπάνω ότι σχετίζονται με τη ρητορική αντιμετωπίζονται κατά παρόμοιο τρόπο στις αντίστοιχες λέξεις-κλειδιά τους. Έτσι τα λήμματα του λεξικού επιχειρούν να καλύψουν τα κλασικά πεδία της ρητορικής και την πολιτισμική της επίδραση. Επιχειρούν να ορίσουν συγκεκριμένα ρητορικά γνωρίσματα, όπως φαίνεται από το άρθρο «*Philosophie*». Σε αντίθεση με το άρθρο στο *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, το οποίο προσφέρει τους σχετικούς ορισμούς της έννοιας στην ιστορική της διαδρομή, το δικό μας κείμενο εστιάζει το ενδιαφέρον του στην στάση της φιλοσοφίας απέναντι στη ρητορική (Ueding 2003, στήλες 968-1074· Ritter & Gründer 1989, στήλες 572-879). Στο ρητορικό λεξικό δεν θα βρει κανείς μόνο κλασικές έννοιες, αλλά και σύγχρονες. Ένα παράδειγμα είναι το λήμμα «*Rhetorische Anthropologie*», το οποίο

περιγράφει ένα νέο πεδίο στους τομείς της πολιτισμικής ανθρωπολογίας και εθνολογίας, που ενέταξαν τη ρητορική στην έρευνά τους (Robling 2004). Άλλο ένα παράδειγμα, αντλημένο αυτή τη φορά από τη σύγχρονη διαφήμιση, είναι το άρθρο «AIDA-Formel» ('λογότυπος AIDA'). AIDA είναι το αρκτικόλεξο των λέξεων «Attention ('προσοχή')-Interest ('ενδιαφέρον')-Desire ('επιθυμία')-Action ('δράση')», που μπορεί να χρησιμεύσει ως ευσύνοπτος ορισμός της ρητορικής και των λειτουργιών της. Το άρθρο δείχνει ότι αυτός ο λογότυπος δεν είναι απλώς αποτέλεσμα μιας οξυδερκούς παρατήρησης αλλά ανάγεται σε βασικές παραμέτρους της ρητορικής θεωρίας κατά την αρχαιότητα (Riedel 1992, στήλες 285-295).

Το άρθρο «AIDA-Formel» μπορεί να χρησιμεύσει ως παράδειγμα, επειδή όλα σχεδόν τα λήμματα στο *Wörterbuch* είναι –εφόσον αυτό είναι δυνατόν και πρόσφορο– δομημένα σύμφωνα με το ίδιο πρότυπο: ύστερα από έναν ορισμό, ακολουθεί η ιστορική εξέλιξη της έννοιας. Αυτή, κατά κανόνα, ξεκινά από την αρχαιότητα και φτάνει έως σήμερα ώστε ο αναγνώστης να αποκτήσει ένα ιστορικό πανόραμα της έννοιας, από τις άμεσες ή έμμεσες καταβολές της έως τις σημερινές συνδηλώσεις της. Η αρχαία ρητορική, όπως τη συνέλαβαν οι ελληνορωμαϊκές σχολές από την ελληνιστική εποχή, λειτουργεί ως μοντέλο αναγνώρισης ρητορικών φαινομένων. Η περιγραφή και ανάλυση των μεταβολών σε αυτό το μοντέλο δείχνουν πώς αυτό εξελίχθηκε στο πέρασμα του χρόνου. Η ιστορική ανάλυση της ρητορικής παράδοσης, υπό αυτή την έννοια, αποτελεί κριτικό εγχείρημα, επειδή ο μελετητής συναντά πληροφορίες σχετικά με τη χρήση όρων, τους οποίους δεν βρίσκει σε γενικά εγχειρίδια ρητορικής ορολογίας. Τα τελευταία κυρίως εστιάζουν το ενδιαφέρον τους σε μια συστηματική, απλώς, πραγμάτευση του θέματος. Η σημασία όρων που αποδίδουν ρητορικά σχήματα είναι ενδεικτικό παράδειγμα. Αρκετά από αυτά δεν προκαλούν προβλήματα στη χρήση τους, πολλά όμως έχουν μεταβάλει τη σημασία τους, κατά την ιστορική τους διαδρομή. Ένα παράδειγμα είναι ο όρος «Admiratio», ο οποίος κατά την αρχαιότητα δήλωνε μια έκφραση έκπληξης και θαυμασμού, αλλά η σημασία του περιορίστηκε κατά τον 18ο και 19ο αι. στο σημασιολογικό περιεχόμενο της σημερινής αγγλικής λέξης «admiration» ('θαυμασμός') (Erhart 1992, στήλες 109-118). Άλλο παράδειγμα είναι η λέξη «Affictio» που έχει μια μάλλον συγκεχυμένη χρήση ως όρος. Το γλωσσικό φαινόμενο, που σημαίνει παίζω με τις λέξεις και την τέχνη της επιχειρηματολογίας προκειμένου να εμπλέξω κάποιον σε μια δήλωση που δεν έκανε, αναγνωρίζεται με σαφήνεια στα ρητορικά εγχειρίδια, αλλά η ονομασία του ποικίλλει. Μερικές φορές «Affictio» σημαίνει ότι ο όρος «Annominatio» ή «Paronomasia»· άλλοτε μοιάζει με τον όρο «Prolepsis» ή «Prokatalepsis» (Valenti 1992, στήλες 253-258). Το πρόβλημα ορισμού της «Affictio» οφείλεται στο γεγονός ότι αυτή η έννοια είναι τόσο ένα σχήμα λόγου όσο και ένα σχήμα σκέψης, γεγονός που πάντοτε προκαλεί

μεγάλες δυσκολίες. Το σύστημα της ρητορικής δεν διαθέτει την ισχυρή συνοχή ενός φιλοσοφικού ή λογικού συστήματος· διαρκώς υπόκειται σε τροποποιήσεις ανάλογα με τις πρακτικές ανάγκες της πειθούς (Robling 1998, 154-155). Η ρητορική είναι η επιστήμη και η τέχνη του αποτελεσματικού λόγου· γι' αυτό, οι αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι ρητοροδιδάσκαλοι την περιέγραψαν ως τέχνην ή *ars* που συνδυάζει εξίσου τη γνώση και τη δεξιοτεχνία προκειμένου να επιτευχθεί ένας σκοπός (Robling 1992, 1009-1030, 1455-1485). Σήμερα, αυτή η όψη της ρητορικής συχνά παραμελείται, ιδιαίτερα όταν η γλωσσολογία επιχειρεί να επαναπροσδιορίσει ρητορικούς όρους με αυστηρότερο και λιγότερο αντιφατικό τρόπο. Η ιστορική ανασυγκρότηση της εξέλιξης των όρων μας βοηθά να ανακαλύψουμε τι πράγματι σήμαιναν τα παραδεδομένα κείμενα και μας εφοδιάζει με μια ορθότερη χρήση των εννοιών σήμερα.

Εγκυκλοπαιδική πληροφόρηση και αξιώσεις συστηματικότητας με έμφαση στο ιστορικό φορτίο των εννοιών: αυτός είναι ο στόχος του *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Ταυτόχρονα, πολλές λέξεις-κλειδιά από διάφορους επιστημονικούς κλάδους καταδεικνύουν την επίδραση της κλασικής παράδοσης στη σύγχρονη επικοινωνία. Το αποτέλεσμα είναι ότι τα διδάγματα της ιστορίας, ιδιαίτερα τα διδάγματα της αρχαιότητας που σχετίζονται με τη ρητορική, είναι συχνά πολύ ευρύτερα σε σχέση με τις σημερινές απόψεις, οι οποίες είναι κατά κάποιον τρόπο εξαρτημένες από ψυχολογικά δεδομένα ή τεχνάσματα χειραγώγησης όποτε τίθεται το ζήτημα του αποτελεσματικού λόγου. Σε αυτό το λεξικό, η ρητορική εμφανίζεται ως θεωρία περί του πολιτισμού, αυτού καθαυτού. Διατηρεί την ανθρώπινη προσέγγιση στα πράγματα, μια πλευρά που είναι ακόμη φανερή στην ονομασία που η αγγλική έχει το προνόμιο να διαθέτει για τις κλασικές επιστήμες: τη λέξη *humanities* ('ανθρωπιστικές επιστήμες').

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ERHART, W. 1992. λ. «Admiratio». Στο *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. I. Επιμ. G. Ueding. Tübingen: M. Niemeyer Verlag.
- MENSCHING, G., επιμ. 1989. *Einleitung zur "Enzyklopädie" / J. Le Rond d'Alembert*. Φραγκφούρτη: Fischer-Taschenbuch-Verlag.
- KALIVODA, G. & F.-H. ROBLING. 1989. «Das "Historische Wörterbuch der Rhetorik"». Ein Beitrag zu Begriffsforschung und Lexikonherstellung». *Lexicographica* 5: 129-142.
- RIEDEL, R. 1992. λ. «AIDA-Formel». Στο *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. I. Επιμ. G. Ueding. Tübingen: M. Niemeyer Verlag.
- RITTER, J. & K. GRÜNDER, επιμ. 1989. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. VII. Tübingen: Schwabe.
- ROBLING, F.-H. 1992. λ. «Ars and Beredsamkeit». Στο *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. I. Επιμ. G. Ueding. Tübingen: M. Niemeyer Verlag.

- . 1995. «Probleme begriffsgeschichtlicher Forschung beim “Historischen Wörterbuch der Rhetorik”». *Archiv für Begriffsgeschichte* 38: 18 κ.ε.
- . 1998. «Handbuch oder Lexikon – wirklich eine Alternative?». *Rhetorik* 17: 154-155.
- . 2000. «Rhetorische Begriffsgeschichte und Kulturforschung beim “Historischen Wörterbuch der Rhetorik”». Στο *Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte*, επιμ. G. Scholz. Αμβούργο: Felix Meiner. 43-53.
- . 2004. λ. «Rhetorische Anthropologie». Στο *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. VII. Επιμ. G. Ueding. Tübingen: M. Niemeyer Verlag.
- UEDING, G. 1986. «Das historische Sachwörterbuch der Rhetorik. Ein Forschungsprojekt». *Rhetorik* 5: 115-119.
- , επιμ. 2003. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. VI. Tübingen: M. Niemeyer Verlag.
- VALENTI, R. 1992. λ. «Affictio». Στο *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. I. Επιμ. G. Ueding. Tübingen: M. Niemeyer Verlag.
- WEISCHEDEL, W., επιμ. 1957. «Immanuel Kant: Kritik der Urteilskraft [1793², § 47]». *Werke*. V. Φραγκφούρτη: Suhrkamp.